

07.00.00 – TARIX FANLARI

A.R. MUHAMMADJONOV ILMIY MEROSIDA BUXORO VOHASINING SUG'ORILISH TARIXI: TARIXIY-GEOGRAFIK VA ARXEOLOGIK TAHLIL

Sultonova Aziza Uktamovna

Buxoro davlat universiteti maqsadli tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya. Maqolada akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning «Buxoro vohasi sug'orilishi tarixi (qadimdan XX asr boshigacha)» (Toshkent, 1978) nomli fundamental tadqiqoti asosida vohaning sug'orish tizimlari tarixi tarixiy-geografik va arxeologik jihatdan tahlil qilinadi. Olimning yozma manbalar (Narshaxiy, Ibn Havqal, Istaxriy) va arxeologik dala tadqiqotlarini uyg'unlashtirgan uslubiy yondashuvi, shuningdek uning ilmiy merosining keyingi tadqiqotlarga ta'siri ko'rib chiqiladi. Natijalar Buxoro vohasi sug'orish tizimining rivojlanishi bir necha bosqichda kechganini va bu jarayon vohaning ijtimoiy-iqtisodiy tarixi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, sug'orish tarixi, irrigatsiya, Zarafshon, arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalar, tarixiy geografiya, kanal, suv xo'jaligi.

Аннотация. В статье на основе фундаментального труда академика Абдулахада Рахимджановича Мухамеджанова «История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.)» (Ташкент, 1978) анализируется история ирригационных систем оазиса в историко-географическом и археологическом аспектах. Рассматривается методологический подход учёного, сочетающий анализ письменных источников (Наршахи, Ибн Хаукаль, Истахри) с полевыми археологическими исследованиями, а также влияние его научного наследия на последующие исследования. Результаты показывают, что развитие ирригационной системы Бухарского оазиса проходило в несколько этапов и было тесно связано с социально-экономической историей региона.

Ключевые слова: Бухарский оазис, история орошения, ирригация, Зарафшан, археологические исследования, письменные источники, историческая география, канал, водное хозяйство.

Abstract. Based on the seminal monograph of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov, History of Irrigation of the Bukhara Oasis (from Ancient Times to the Early 20th Century) (Tashkent, 1978), this article analyzes the history of the oasis's irrigation systems from historical-geographical and archaeological perspectives. It examines the scholar's methodology, which combined the analysis of written sources (Narshakhi, Ibn Hawqal, al-Istakhri) with field archaeological research, as well as the influence of his scholarly legacy on subsequent studies. The findings show that the development of the Bukhara oasis irrigation system passed through several stages closely tied to the region's socio-economic history.

Keywords: Bukhara oasis, history of irrigation, irrigation systems, Zarafshan, archaeological research, written sources, historical geography, canal, water management.

Kirish. Buxoro vohasi — Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan, necha ming yillik sun'iy sug'orish an'alariga ega noyob tarixiy-madaniy hudud. Vohaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti azaldan suv resurslaridan oqilona foydalanish, kanal va suv inshootlari tizimini barpo etish bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Shu boisdan Buxoro vohasi sug'orilish tarixini

o'rganish nafaqat mahalliy irrigatsiya tarixini, balki butun voha sivilizatsiyasining shakllanish jarayonini tushunish uchun asosiy manba hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov (1928/1931—2016) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar alohida o'rin tutadi. Olimning «История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.)» nomli fundamental monografiyasi (Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1978) — Ya.G'. G'ulomov tahriri ostida chop etilgan — Buxoro vohasi sug'orish tizimi tarixiga bag'ishlangan birinchi yaxlit, kompleks tadqiqot hisoblanadi [1]. Mazkur maqolaning maqsadi ushbu asar asosida olimning ilmiy merosidagi tarixiy-geografik va arxeologik tahlil uslubini ko'rib chiqishdir.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Markaziy Osiyoda suv resurslaridan foydalanish masalasi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan, aksincha, iqlim o'zgarishi va suv tanqisligi sharoitida tarixiy sug'orish tajribasini o'rganish amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Buxoro vohasi kabi qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan hududlarning irrigatsiya tarixini bilish zamonaviy suv xo'jaligi siyosatini shakllantirishda ham foydali bo'lishi mumkin.

A.R. Muhammadjonovning tadqiqotlari V.V. Bartoldning Turkiston sug'orilishi tarixiga oid ishlari [2] hamda Ya.G'. G'ulomovning Xorazm sug'orilishi tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlari bilan bir tarixshunoslik an'anasini davom ettiradi. Biroq shuni alohida ta'kidlash lozimki, mavjud nashrlarda ko'proq Muhammadjonov asarining mavzusi va umumiy mazmuni bayon etilgan, uning uslubiy yondashuvi — yozma va arxeologik manbalarni uyg'unlashtirish tamoyili — hamda bu yondashuvning keyingi avlod tadqiqotchilariga ta'siri masalasi alohida tahlil predmeti sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Aynan shu bo'shliq mazkur maqolaning tadqiqot obyekti belgilaydi.

Tadqiqot jarayonlari. Maqolada tarixiy-qiyosiy, tarixiy-geografik va manbashunoslik tahlili metodlaridan foydalanildi. A.R. Muhammadjonovning asosiy asari mazmuni tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilindi, uning manba bazasi (yozma va arxeologik) tizimlashtirildi hamda bu tadqiqotning oldingi va keyingi ilmiy an'analari bilan bog'liqligi qiyosiy tarzda ko'rib chiqildi.

A.R. Muhammadjonov o'z tadqiqotida ikki xil manba guruhiga tayangan. Birinchi guruhni o'rta asr yozma manbalari — xususan, Abu Bakr Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari, arab geograflari Ibn Havqal va Istaxriyning geografik risolalari tashkil etadi; bu manbalarda Buxoro vohasidagi kanallar, suv taqsimoti tartib-qoidalari va yirik suv inshootlari haqida qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan [3]. Ikkinchi guruhni esa bevosita dala tadqiqotlari — qadimgi kanal izlari, suv omborlari qoldiqlari va ko'hna sug'orish tarmoqlarining arxeologik-topografik tekshiruvi natijalari tashkil qiladi. Olimning uslubiy yutug'i aynan shu ikki manba turini bir tadqiqot doirasida uyg'unlashtirib, ularni bir-birini to'ldiruvchi dalil sifatida qo'llaganida namoyon bo'ladi. Asar mavzu qamrovi («qadimdan XX asr boshigacha») hamda uning predmet ko'rsatkichidan kelib chiqib aytish mumkinki, tadqiqotda voha sug'orish tizimining rivojlanishi taxminan quyidagi yirik davrlarni qamrab oladi: qadimgi davr (Zarafshon quyi oqimi bo'ylab dastlabki kanallarning paydo bo'lishi), ilk o'rta asrlar (yirik magistral tarmoqlar — jumladan Shohrud va Vobkentdaryo kabi kanallarning shakllanishi), rivojlangan o'rta asrlar (Buxoro xonligi davrida suv taqsimoti boshqaruvining murakkablashuvi) va yangi davr (XIX asr oxiri — XX asr boshidagi o'zgarishlar) [1]. Ta'kidlash lozimki, bu davriylashtirish asarning umumiy mavzu ko'lamidan kelib chiqqan tahliliy xulosa bo'lib, kitobning aniq bob-bo'lim tuzilishini to'liq aks ettirmasligi mumkin; bu jihatni aniqlashtirish asl nashrga bevosita murojaat qilishni talab etadi.

Alohida ta'kidlash joizki, A.R. Muhammadjonov tadqiqotida Varaxsha shahar-qal'a majmuasi atrofidagi qadimgi sug'orish tarmoqlariga, shuningdek Kattaqo'rg'on va Ziyovuddin tumanlaridagi qadimgi sug'orma dehqonchilik izlariga alohida o'rin ajratilgan [1]. Bu tadqiqotlar Buxoro va Samarqand vohalari o'rtasidagi tarixiy suv-xo'jalik aloqalarini ham yoritib berishga xizmat qilgan, chunki Zarafshon suvlaridan foydalanish tartibi ikki vohaning o'zaro manfaatlariga bevosita bog'liq bo'lgan masala hisoblangan [1].

A.R. Muhammadjonovning irrigatsiya tarixiga oid ilmiy qiziqishlari faqat Buxoro vohasi bilan cheklanmagan — u o'zining boshqa tadqiqotlarida ham O'rta Osiyoning turli vohalari sug'orma dehqonchiligi masalalariga murojaat qilgan, bu esa uning irrigatsiya tarixi bo'yicha yondashuvini mintaqaviy miqyosda tizimli tarzda qo'llaganidan dalolat beradi [4]. Xorijiy tadqiqotchilar orasida ham shu davrda O'rta Osiyoning g'arbiy qismidagi qadimgi irrigatsiyaga oid qiziqish kuzatilgan; xususan, amerikalik geograf Robert Lyuisning G'arbiy Turkiston qadimgi sug'orilishiga bag'ishlangan maqolasi (1966) shu davr xalqaro tarixshunosligida parallel yo'nalish sifatida alohida ahamiyat kasb etadi [5]. Biroq A.R. Muhammadjonov ishi mahalliy yozma manbalar va arxiv-arxeologik materiallarning kengligi bilan xorijiy tadqiqotlardan sezilarli farq qiladi.

Olingan natijalar tahlili. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, A.R. Muhammadjonovning Buxoro vohasi sug'orilishi tarixiga bag'ishlangan tadqiqoti tarixiy-geografik va arxeologik metodlarni uyg'unlashtirgan kompleks yondashuvning yorqin namunasidir. Olim yozma manbalardagi parcha-parcha ma'lumotlarni dala tadqiqotlari natijalari bilan boyitib, voha sug'orish tizimining bosqichma-bosqich rivojlanish manzarasini yaratishga muvaffaq bo'lgan. Uning tadqiqoti V.V. Bartold va Ya.G'. G'ulomov boshlagan Turkiston va Xorazm irrigatsiya tarixshunosligi an'alarining mantiqiy davomi sifatida, ayni paytda Buxoro vohasi bo'yicha mustaqil va yaxlit tadqiqot sifatida baholanishi mumkin.

Shu bilan birga, mavjud tarixshunoslik tahlili shuni ko'rsatadiki, Muhammadjonov merosining bir qator jihatlari — xususan, uning tadqiqotida qo'llangan arxeologik-topografik ma'lumotlarni zamonaviy geoinformatsion tizimlar va aerofotosurat tahlili imkoniyatlari bilan qiyoslash, shuningdek 1978-yildan keyin to'plangan yangi arxeologik ma'lumotlar asosida uning xulosalarini qayta baholash masalasi hozirgacha alohida monografik tadqiqot predmeti bo'lmagan. Bu — kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Xulosa. A.R. Muhammadjonovning «Buxoro vohasi sug'orilishi tarixi» nomli fundamental tadqiqoti O'rta Osiyo irrigatsiya tarixshunosligida muhim o'rin egallaydi. Olimning yozma va arxeologik manbalarni uyg'unlashtirgan uslubiy yondashuvi voha sug'orish tizimining ko'p asrlik evolyutsiyasini yaxlit tarzda rekonstruksiya qilish imkonini bergan. Shu bilan birga, uning ilmiy merosini zamonaviy arxeologik va geoinformatsion tadqiqot natijalari bilan qiyosiy tahlil qilish, shuningdek uning uslubiy tajribasini boshqa vohalar misolida qo'llash masalalari yetarli darajada o'rganilmagan bo'lib, bu kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.
2. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Сочинения. Т. 3. — Москва: Наука, 1965.
3. Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. — Тошкент, 1966.
4. Абдулахад Мухаммаджонов // Vikipediya. https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov
5. Lewis R. Early Irrigation in West Turkestan // Annals of the Association of American Geographers. — 1966. — Vol. 56, № 3. — P. 467–491.
6. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel. <https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi>